

The ottoman monuments of Greece. Their protection, conservation and restoration

The ottoman buildings of Greece erected by the state or by charitable foundations extend back over five centuries, from the late 14th to the early 20th century. They are usually built of stone – which explains their survival down to the present day. But these old buildings have undergone many modifications since the modern Greek state was founded in 1830 and a proper inventory and assessment of these interventions remains to be made.

The reasons for the destruction of ottoman buildings, in the early years, were the political and social prejudices which required the removal of the cultural remains of this period of history. Moreover, in order to define its own identity the new state made ancient (and later, byzantine) culture its priority – as we see from the laws passed on the protection of historic buildings. But there are other reasons for the loss of buildings: civil unrest or natural disaster; the demand for modernization and the need to build more densely; lack of conservation and absence of the necessary expertise.

However, the political establishment, the government archaeological service, local communities and ordinary citizens have often been in favour of preserving these historic buildings. In the early town planning studies ottoman buildings were treated as historic remains whose exotic forms enriched the fabric of the city; their empty shells were ready to host new functions – just as long as they did not clash with monuments of earlier periods. Often these many factors came into conflict. Since the end of the last century the earlier fragmentary interventions have become more frequent and effective, while significant programmes of restoration have been implemented.

Also, educational institutions and research centres have begun to contribute to the study and restoration of ottoman buildings, with courses in the period's architecture being incorporated into curricula since the 1960's and, since the 1980's, interdisciplinary cooperation between the archaeological ephorates of the Ministry of Culture and the universities.

The first ottoman monuments began to be listed for protection in 1922, at almost the same time as buildings of other periods. The majority of buildings were listed after 1980. By 2002 more than 400 ottoman buildings had been listed – many of them in private ownership.

Documentation of ottoman buildings began with description and illustration in the 19th century, followed by the first studies and surveys in the early 20th century, and by detailed investigation and mapping (now

considered essential before any intervention) from the 1980's onwards. At the same time archives and databanks began to be created.

The early 20th century saw interventions designed to make fuller use of the buildings, employing the new material, concrete, whose properties and behaviour were not yet fully understood. From 1960 onwards small-scale conservation projects were carried out, which slowed the pace of deterioration but were not preceded by comprehensive studies and did not pay particular attention to the authenticity of the construction. From the 1980's restoration took a new course, applying international principles and preceded by documented analysis of all elements of the structure. Characteristic of the period are restorations which took place, successively, in three cities featuring a large number of ottoman buildings: Ioannina, Thessaloniki and the city of Rhodes.

In the methods and techniques employed – which begin with securing and underpinning and extend to work on a building's decorative features – we see the emphasis laid in recent years on the compatibility of materials, the preservation of authentic material, the retention and consolidation of the original static system, the cautious use of reinforcing elements and the reversibility of the interventions.

Over the years there has been great variety and differentiation in the kinds of new use to which the buildings have been put. A fair number of them actually retain their original use, while many others house new public functions or serve the needs of private owners. With the degradation of their built infrastructure, many remain empty and unused, or are employed to house quite unsuitable functions. Others are gradually beginning to be integrated more actively into the city, hosting more permanent uses, compatible with their structure and historic identity.

Most studies and projects are implemented by the departments of the Ministry of Culture, sometimes in association with other agencies or private specialists. Funding for these projects – from the Ministry of Culture, assisted by other ministries and agencies – is limited and piecemeal. Since 1990 budgets have grown significantly and many studies and projects have received funds from, mainly, the European Union.

Τα οθωμανικά μνημεία της Ελλάδας. Η προστασία, η συντήρηση και η αποκατάστασή τους

Τα δημόσια και κοινωφελή οθωμανικά κτίσματα στην Ελλάδα κτίζονται επί πέντε αιώνες, από τα τέλη του 14ου αιώνα και ως τις αρχές του 20ού αιώνα.¹ Τα περισσότερα βρίσκονται στις περιοχές που απετέλεσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας και τις περιοχές που βρίσκονται κοντά στην πρωτεύουσα και τους κύριους άξονες επικοινωνίας. Τα μνημεία αυτά, αντίθετα από τις ιδιωτικές κατοικίες, είναι κτισμένα συνήθως από λιθοδομές και λίγα μόνο είναι από ξύλο ή κτισμένα με μικτό σύστημα. Τα ανθεκτικά υλικά συμβάλλουν στην καλύτερη επιβίωσή τους μέσα στο χρόνο.

Αλλά τα παλαιά κτίσματα υφίστανται πολλές επεμβάσεις και τροποποιήσεις. Τα παλαιότερα χρόνια, ακόμα και ως τις αρχές του 20ού αι., οι γραπτές σχετικές πληροφορίες είναι εξαιρετικά περιορισμένες και οι πραγματοποιούμενες επεμβάσεις σπάνια καταγράφονται. Όμως οι καταγραφές είναι απαραίτητες για την καλή γνώση του μνημείου – την ολοκλήρωση της ιστορίας, των φάσεων και των υλικών δομής του – και τον προσδιορισμό του τρόπου επέμβασης. Ο μόνος τρόπος αναγνώρισης όλων αυτών είναι ενδεχομένως οι μεταγενέστερες έρευνες στο ίδιο το μνημείο. Οι καταγραφές και δημοσιεύσεις, αν και απαραίτητες, άργησαν να γίνουν κοινή συνείδηση και καθημερινή πρακτική, πρακτική μάλιστα η οποία μεταφέρεται από τις αρχαιολογικές έρευνες και ανασκαφές και στα οθωμανικά μνημεία. Εδώ, σε αυτή τη μελέτη επιχειρείται μια αποτίμηση των ενεργειών και επεμβάσεων στα μνημεία της τουρκοκρατίας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως σήμερα, η οποία δεν έχει γίνει ως τώρα.

A. Η αντιμετώπιση των οθωμανικών μνημείων

1. Αιτίες καταστροφών

Τον πρώτο καιρό μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας πολλά οθωμανικά μνημεία καταστρέφονται. Πολιτικά αίτια και κοινωνικές προκαταλήψεις επιβάλλουν την εξαφάνιση των πολιτιστικών καταλοίπων της ιστορικής αυτής περιόδου.

Το νέο κράτος προσπαθώντας να αποβάλει τα σύμβολα των κατακτητών καταστρέφει καταρχήν τους θρησκευτικούς χώρους των μουσουλμάνων και μάλιστα τα πιο χαρακτηριστικά τμήματά τους, τους μιναρέδες. Οι ψηλές κατασκευές για το κάλεσμα των πιστών που βρίσκονται δίπλα στους χώρους προσευχής και σηματοδοτούν το χώρο και το τοπίο των πόλεων κατεδαφίζονται: πρώτα οι μιναρέδες που είχαν προστεθεί στις βυζαντινές εκκλησίες για τη μετατροπή τους σε τζαμιά και στη συνέχεια, μετά

1. Δεν περιλαμβάνονται τα δημόσια κτίσματα τα οποία ανεγέρθηκαν μετά τα μέσα του 19ου αι., την περίοδο των μεταρρυθμίσεων, για την εξυπηρέτηση των νέων αναγκών των πόλεων, όπως διοικητήρια, νέου τύπου εκπαιδευτικά κτίρια, νοσοκομεία κτλ.

την αποχώρηση των μουσουλμάνων για την Τουρκία, οι μιναρέδες των τζαμιών. Στην Αθήνα κατεδαφίζονται τη δεύτερη δεκαετία μετά την απελευθέρωση της πόλης, γύρω στα 1840. Στη Θεσσαλονίκη οι είκοσι έξι τελευταίοι μιναρέδες της πόλης, εκτός από αυτόν της Ροτόντας, κατεδαφίζονται αντίστοιχα το 1925 με τη διαδικασία της μειοδοτικής δημοπρασίας.² Με μικρή καθυστέρηση παρόμοια μέτρα παίρνονται και στις μικρότερες πόλεις.³ Συγχρόνως απομακρύνονται τα άλλα στοιχεία άμεσης αναγνώρισης των οθωμανικών κτισμάτων, όπως οι κτητορικές επιγραφές που συνήθως υπήρχαν πάνω από την κεντρική είσοδο και μεταφέρονται, στις καλύτερες περιπτώσεις, στις αυλές, στις αποθήκες ή στις αίθουσες των μουσείων. Από το εσωτερικό των ιερών χώρων αφαιρείται όλος ο κινητός εξοπλισμός, απομακρύνονται τα διακοσμητικά στοιχεία και επιχρίονται οι τοιχογραφίες με τα αραβουργήματα.

Σταδιακά καταστρέφονται οι πιο ευπαθείς κατασκευές των κτιρίων, οι οποίες μπορούν να απομακρυνθούν ευκολότερα, όπως οι στοές που εξέρχονται από τον όγκο των μουσουλμανικών τεμενών⁴ (εικ. 1). Μετά από την τμηματική αποξήλωση ή και εξ αρχής κατεδαφίζονται ολόκληρα τα μνημεία του παρελθόντος, το οποίο έπρεπε να λησμονηθεί. Στη Φλώρινα το 1926, κατ' εντολή της Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης και του Νομάρχη Φλώρινας και με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, κατεδαφίζονται τελικά τα πέντε από τα επτά τζαμιά της πόλης και τον επόμενο χρόνο ο πύργος ρολογιού.⁵ Αλλά και σε πολλές άλλες πόλεις ακολουθείται η ίδια τακτική των ομαδικών κατεδαφίσεων.

Ένα άλλο κύμα κατεδαφίσεως οθωμανικών μνημείων παρουσιάζεται σε χαρακτηριστικές χρονικές περιόδους, ειδικά σε αυτές που προωθούνται εθνοθηρησκευτικές κεντρικές αντιλήψεις.⁶ Την περίοδο που επικρατεί ολοκληρωτικό καθεστώς στην Ελλάδα (1967–1974) κατεδαφίζονται αρκετά οθωμανικά μνημεία, όπως ο τουρμπές της μητέρας του Μουχαμάντ Αλί πασά που βρισκόταν στην κεντρική πλατεία της Καβάλας (η σαρκοφάγος μεταφέρθηκε στην αυλή του κοινακίου του πασά), το λουτρό του Γαζί Εβρενός στην Κομοτηνή, το μεγαλύτερο τμήμα από το Εσκή χαμάμ του Τζανταρλί Καρά Χαϊρεντίν πασά στις Σέρρες. Σποραδικές ενέργειες αποτουρκισμού από φανατικούς ιδιώτες σημειώνονται ακόμα και τα τελευταία χρόνια· γίνονται προσπάθειες καταστροφής των μνημείων και εκφράζονται διαμαρτυρίες για τη διατήρησή τους.⁷

Πολλά οθωμανικά μνημεία κατεδαφίζονται για τη διενέργεια αρχαιολογικών ανασκαφών σε περιόδους που κυριαρχούν κλασικιστικές αντιλήψεις, ειδικότερα τον 19ο και ως τις αρχές του 20ού αιώνα. Εκτεταμένες καταστροφές γίνονται σε αυτά που βρίσκονται στην αρχαία αγορά των Αθηνών με απόφαση του αρμόδιου τότε Υπουργείου Παιδείας και της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Το χαμάμ Ουλά μπέη στη ΝΑ γωνία της Ρωμαϊκής Αγοράς Αθηνών κατεδαφίζεται σε δύο χρονικές περιόδους, το 1875 για να τη διάνοιξη του δρόμου προς την Ακρόπολη και το 1890, το μεγαλύτερο τμήμα του τζαμιού της Κηφισιάς και το χαμάμ Χατζή Αλί (Ροδακίου) κατεδαφίζονται την ίδια περίπου εποχή, ο τεκές απέναντι από το Φετιχιέ τζαμί γκρεμίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου το 1910, το μεγαλύτερο τμήμα του μεντρεσέ Μεχμέτ Φαχρί το 1914⁸ (εικ. 2). Ακόμα οθωμανικά κτίσματα κατεδαφίζονται για να βρεθούν προγενέστερα κτίσματα της βυζαντινής περιόδου.⁹

Μεγάλες καταστροφές γίνονται από έκτακτα γεγονότα. Πυρκαγιές, σεισμοί, ανεμοθύελλες, κεραυνοί, πλημμύρες και πόλεμοι προκαλούν σημαντικές φθορές στα κτίρια αλλά είναι και αφορμές για απρόσκοπτη εξυγίανση των πόλεων από τα παλαιά και ανεπιθύμητα κτίρια. Στη μεγάλη πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης του 1917 καταστρέφονται, σύμφωνα με την έκθεση απογραφής, τα μισά τεμένη της πόλης, συνολικά δώδεκα.¹⁰ Από σεισμούς καταστρέφονται τμήματα μιναρέδων, από ανεμοθύελλες κόβονται οι κορυ-

2. *Εφημερίς των Βαλκανίων* έτος 7, φ. 2422 (27–7–1925).

3. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στη Λέσβο ο μιναρές του τζαμιού Σιγρίου γκρεμίζεται το 1928, του Βίγλα τζαμί το 1929, του Γενί τζαμί το 1937, του Γιαλί τζαμί το 1939 και ολόκληρα τα τζαμιά Κιουμουρού και Τσινάρ την ίδια περίπου εποχή, βλ. Π. Ι. Σαμάρας, «Τεμένη και ευκτήρια της Μυτιλήνης», *Δελτίον της Εταιρείας Λεσβικών Μελετών* 6 (1973), σ. 147, 153, 154, 159, 162, κ.ε.

4. Γκρεμίζεται η στοά του τζαμιού Φαίκ πασά Άρτας το 1930 περίπου, του μεντρεσέ-τζαμί Βέροιας, του τζαμιού Αχμέτ μπέη Γιαννισίων (και μεγάλο τμήμα του), του τζαμιού Ιμπραχίμ πασά Καβάλας, του τζαμιού Μουσταφά πασά Γενισέας, του τζαμιού Οσμάν Σαχ μπέη Τρικάλων, του τζαμιού Χαλκίδας, του παλιού τζαμιού και του τζαμιού Αγά πασά Ναυπλίου, του τζαμιού Ιμπραήμ χαν στη Φορτέτζα Ρεθύμνου, του τζαμιού στην παλιά πόλη Ιεράπετρας, του τζαμιού Σουλτάν Μουσταφά Ρόδου. Ακόμα καταρρέουν και τμήματα μόνο, όπως μέρος της τοξοστοιχίας του μεντρεσέ Ιωαννίνων το 1945, της στοάς του Αλατά ιμαρέτ τζαμί Θεσσαλονίκης (ΑΔ 1970).

5. Γ. Κασκαμανίδης, «Οθωμανική τοπογραφία της Φλώρινας στις αρχές του 20ού αιώνα», Πρακτικά Συνεδρίου Φλώρινα 1912–2002, *Ιστορία και πολιτισμός, Παιδαγωγική σχολή Φλώρινας – Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών ΑΠΘ*, Φλώρινα 2004, σ. 95, 101.

6. Ο τάφος του Τούρκου ναυάρχου Καρά Αλί στη Χίο διαλύεται βίαια από αγνώστους το 1965, γεγονός που προκάλεσε διαμαρτυρίες και σύντομα έγινε η αποκατάστασή του με απόφαση της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων (ΑΔ 1968). Η κρίση με ισλαμικό τόξο στη θέση Παραπόρτι Βοιωτίας καταστρέφεται από αγνώστους (ΑΔ 1966).

7. Επithέσεις γίνονται στον τεκέ των Τεμπών και το χαμάμ Τιρνάβου το 1997, στο μιναρέ στη θέση Παλαιόκαστρο του Αγίου Βλασίου Μαγνησίας το 1999. Διαμαρτυρίες εκφράζονται για τη αποκατάσταση του τζαμιού Ελασσόνας το 1995, του Γενί τζαμί Μυτιλήνης το 2005.

8. Κ. Δ. Μυλωνάς, *ΠΑΕ* (1890), σ. 12–13, Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών*, εκδ. Καπόν – Α. Κόκκου, Αθήνα 1993 (2η), σ. 184, 210, Α. Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα Μουσεία*, Αθήνα 1977, σ. 180 σημ 6.

9. Ενδεικτικά αναφέρεται το τζαμί Νέας Μάρκρης (ΑΔ 1973–1974).

10. Χ. Παπαστάθης, «Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περιθάλψη των θυμάτων», *Μακεδονικά* 18 (1978), σ. 158. Επίσης από πυρκαγιά καταστρέφεται τμήμα του Σουφαρί σερράι που στέγαζε τη Σχολή Ιππικού του Αλί πασά στο φρούριο Ιωαννίνων.

1. Το τζαμί Οσμάν Σαχ στα Τρίκαλα (ΑΑΜΕ–ΑΠΘ, 1973). *The mosque of Osman Şah in Trikala* (ΑΑΜΕ–ΑΥΤΗ, 1973).

2. Ο μεντρεσές Αθηνών. Η πύλη εισόδου, 2008. *The medrese of Athens. The entrance gate, 2008.*

11. Όπως από τους μιναρέδες του Γενί τζαμί Λάρισας το 1955 (από σεισμό), του τζαμιού στα Παλιά Βόλου το 1936, του Φετιχίε τζαμί Ιωαννίνων το 1968 (ΑΔ 1970).

12. Όπως από την τετρακλινή στέγη του τζαμιού Μεχμέτ Τσελεμπί Διδυμοτείχου (ΑΔ 1975, 1998). Επίσης από ανεμοθύελλα καταρρέει η τοξοστοιχία του μεντρεσέ Ιωαννίνων το 1945 (ΑΕ 1950–1951). Από κεραυνό καταστρέφονται πολλοί μιναρέδες, προκαλούνται φθορές στο τζαμί Ασλάν πασά και στον γειτονικό μεντρεσέ (1985).

13. Τμήματα από τον μεντρεσέ Βελί πασά στα Ιωάννινα (ΑΔ 1979), ο τοίχος αντιστήριξης στο μπεζεστένι της Λάρισας (ΑΔ 1976).

14. Για παράδειγμα το μολύβι αφαιρείται από το τζαμί Οσμάν Σαχ μπέη Τρικάλων, το Κουρσούμ τζαμί Καστοριάς, το Αλατζά μινάρετ τζαμί Θεσσαλονίκης, το μπεζεστένι και το Ζιντζιρλί τζαμί Σερρών, το τζαμί Μεχμέτ Τσελεμπί Διδυμοτείχου. Για το κιγκλίδωμα, βλ. ΑΕ 1950–1951.

φές τους,¹¹ τα μολυβδόφυλλα μετακινούνται από τις στέγες¹² και από ισχυρές πλημμύρες παρασύρονται τμήματα κτισμάτων.¹³ Κατά τη διάρκεια πολέμων αφαιρείται το μολύβι από τους τρούλους για να πωληθεί ή αφαιρούνται άλλα μεταλλικά στοιχεία όπως το μεταλλικό κιγκλίδωμα από τον τάφο του Αλί Πασά στο Ιτς καλέ Ιωαννίνων, το 1946.¹⁴ Επίσης, σύμφωνα με την καταγραφή των ζημιών από τον πόλεμο και των στρατών κατοχής που διενεργείται από το αρμόδιο Υπουργείο το 1946, επιτάσσεται, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις, το Ασλάν πασά τζαμί, που στεγάζει το μουσείο Ιωαννίνων, και καταστρέφεται μεγάλο μέρος από το Εσκή τζαμί που στεγάζει το μουσείο Πρέβεζας· ακόμα καταστρέφονται και άλλα κτίσματα τα οποία δεν κα-

ταγράφονται.¹⁵ Το πρόβλημα της καταστροφής μνημείων κατά τη διάρκεια πολέμων αντιμετωπίζεται σε διεθνές επίπεδο το 1954 με τη σύμβαση της Χάγης, η οποία επικυρώνεται από το Ελληνικό κράτος μόλις το 1981.

Οι απαιτήσεις για εκσυγχρονισμό των πόλεων, οι ανάγκες ρυμοτομίας και ανέγερσης νέων κατασκευών, οι διανοίξεις δρόμων και η δημιουργία πλατειών οδηγούν στην ολική ή μερική κατεδάφιση των παλαιών κατασκευών και φυσικά και των οθωμανικών κτισμάτων.¹⁶ Υπάρχουν και περιπτώσεις όπου οι νέες χαράξεις προσαρμόζονται επειδή εμποδίζονται από υπάρχοντα οθωμανικά κτίρια, όπως το μικρό χαμάμ χάριν του οποίου στράβωσε η διαγώνιος του Λευκού Πύργου στη Θεσσαλονίκη.¹⁷

Οι ανάγκες για την ανεύρεση κενών χώρων σε πυκνοκατοικημένες περιοχές προκειμένου να χωροθετηθούν νέες λειτουργίες είναι μια ακόμα αιτία κατεδάφισης οθωμανικών κτισμάτων, όπως και γενικότερα των παλαιών κτισμάτων. Το λουτρό Ροδακίου στην Αθήνα κατεδαφίζεται το 1890 και στη θέση του κτίζεται το Μέγαρο της Αρχιεπισκοπής, το Τσινάρ τζαμί στη Μυτιλήνη το 1931 και ανεγείρεται παιδικός σταθμός, το Μολλά τζαμί στη Δράμα το 1927 και κτίζεται η Εθνική Τράπεζα, το Εσκή τζαμί στις Σέρρες το 1937 και κτίζονται εμπορικά καταστήματα (εικ. 3, 4).

Για την εντατικότερη εκμετάλλευση του χώρου και για τη στέγαση νέων χρήσεων πραγματοποιούνται επεμβάσεις που αλλοιώνουν αποφασιστικά την υπόσταση των μνημείων. Τα μεγάλα χαμάμ που βρίσκονται στα κεντρικά σημεία των πόλεων, όπως το χαμάμ στη Λάρισα, το Εσκή χαμάμ στις Σέρρες, το Φερντουάν Αχμέτ χαμάμ στο Διδυμότειχο, το χαμάμ Ιμπραχίμ πασά στην Καβάλα και πολλά ακόμα,¹⁸ διαμελίζονται. Τμήματά τους γκρεμίζονται – ειδικά οι μεγαλύτεροι θόλοι ως τη γένεσή τους – και όσα δεν μπορούν εύκολα να γκρεμιστούν εγκιβωτίζονται ανάμεσα σε νεότερες κατασκευές και στεγάζουν εμπορικά καταστήματα ή μένουν κενά (εικ. 5).

Η έλλειψη συντήρησης και η χρόνια εγκατάλειψη οδηγούν σε σταδιακή καταστροφή. Οι εκτεταμένες βλάβες και ζημιές είναι συχνά η αφορμή για την ολική ή μερική κατεδάφισή τους.¹⁹

Ακόμα η ιδιαίτερα δύσκολη επισκευή, που απαιτεί και ειδική τεχνολογία, οι χρόνιες βλάβες και η επικινδυνότητα είναι κύριες αιτίες κατεδάφισης μινιάρων ή και σημαντικής καθυστέρησης στη συντήρησή τους. Ο μινιάρ του τζαμιού Ντολαπλί της Ρόδου, του πρώην βυζαντινού ναού, κατεδαφίζεται με απόφαση του Υπουργείου το 1962 επειδή είχε υποστεί σημαντικές ζημιές από τους σεισμούς του 1957 και του 1961.²⁰ Επίσης ο μινιάρ του τζαμιού Σουλεϊμάν στη Ρόδο κατεδαφίζεται εξαιτίας της επικίνδυνης απόκλισης του καθώς και των άλλων βλαβών του, με απόφαση του ΥΠΠΟ και του Δήμου, το 1988. Όμως στην δεύτερη περίπτωση αποφασίζεται συγχρόνως η ανακατασκευή του η οποία ολοκληρώνεται το 2005. Στον μινιάρ Σπλάντζιας στα Χανιά οι επεμβάσεις και τα επείγοντα σωστικά μέτρα γίνονται ανά διαστήματα ήδη από το 1968, ενώ η συνολική και ιδιαίτερα δύσκολη αποκατάστασή του έγινε μόλις πρόσφατα.²¹

2. Διασώσεις: η στάση των πολιτικών αρχών, της αρχαιολογικής υπηρεσίας και των τοπικών κοινωνιών

Στις πρώτες πολεοδομικές μελέτες των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης τα οθωμανικά κτίσματα αντιμετωπίζονται ως ιστορικά κατάλοιπα τα οποία εμπλουτίζουν την πόλη με μορφές αλλά και ως κενοί χώροι και κελύφη στους οποίους μπορούν να τοποθετηθούν νέες λειτουργίες.

Στο πολεοδομικό σχέδιο των Αθηνών του 1833 οι μελετητές Σταμάτης Κλεάνθης και Έντουαρντ Σάουμπερτ και του 1834 ο Λέο φον Κλέντζε, προτείνουν τη διατήρηση όλων των χριστιανικών και οθωμανικών μνημείων που βρίσκονταν στο χώρο των ανασκαφών της Αρχαίας Αγοράς. Η πρότασή τους υιοθετείται από τη Κυβέρνηση η οποία ζητά από τον αρμόδιο φο-

15. Βλ. *Ζημίες των αρχαιοτήτων εκ του πολέμου και των στρατών κατοχής*, Υπουργείο Ορησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, Αθήνα 1946, σ. 66–67, 83, 107, 125. Κατά τη δεκαετία του 1940 κατεδαφίζονται το Εσκή χαμάμ και το χαμάμ οδού Ζουμπουλιών Ρόδου, καταστρέφεται η βόρεια γωνία του τζαμιού Ρετζέπ πασά Ρόδου, τμήμα από το χαμάμ στην οδό Χάληδων στα Χανιά, προκαλούνται ζημιές και σε άλλα μνημεία των Ιωαννίνων (ΑΕ 1950–1951).

16. Ένα τμήμα του χαμάμ Πάτρας κατεδαφίζεται με τη διάνοξη της οδού Μπουκαούρη γύρω στα 1925, τα δωμάτια μιας πτέρυγας του Ιμαρέτ Καβάλας λίγο πριν το 1931 με τη διεύρυνση του κεντρικού δρόμου της παλιάς πόλης, μεγάλο μέρος του λουτρού Ναυπλίου με τη διάνοξη της οδού Καποδιστρίου, ένα τμήμα του τουρμπέ Καρά Μουσά πασά Ρεθύμνου με τη διάνοξη της οδού Β. Ουγκό, τμήματα από τα χαμάμ στην οδό Χάληδων, στην οδό Ζαπελίου και Δούκα και στην οδό Κατρέ στα Χανιά κατεδαφίζονται για την ανέγερση νέων κατασκευών.

17. Αι. Δημητριάδης, *Φοινίξ Αγήρων. Η Θεσσαλονίκη του 1925–35*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σ. 58 (από εφημερίδα Μακεδονία 1934).

18. Άλλα παραδείγματα είναι το χαμάμ οδού Ζαπελίου και Δούκα στα Χανιά, το λουτρό στην οδό Νικηφόρου Φωκά στο Ρέθυμνο, το λουτρό Σιδηροκάστρου, το λουτρό στο Κιλκίς.

19. Το Εσκή τζαμί Πρέβεζας, που στεγάζει το Μουσείο Αρχαιοτήτων της πόλης, κατεδαφίζεται μετά τις σημαντικές καταστροφές που υπέστη από βόμβα κατά τον Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1941) καθώς ήταν το μόνο ίσως αφύλακτο μουσείο (ΑΕ 1950–1951).

20. Βλ. ΑΔ 1961–62. Επίσης ο ξύλινος μινιάρ του τζαμιού Μεχμέτ αγά Ρόδου καθαιρείται το 1980 περίπου.

21. Βλ. αντίστοιχα για τους δύο μινιάρδες ΑΔ 1988 και ΑΔ 1968, επίσης στο Αρ. Χατζηδάκης, Κ. Φλώρος, «Τα προβλήματα του δομοστατικού μηχανικού στην αποκατάσταση των μνημείων. Τα παραδείγματα του μινιάρ Σουλεϊμάν της Ρόδου και Σπλάντζιας Χανίων», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος 14–18 Νοεμβρίου 2001, σ. 152–159, πίν. 183–193.

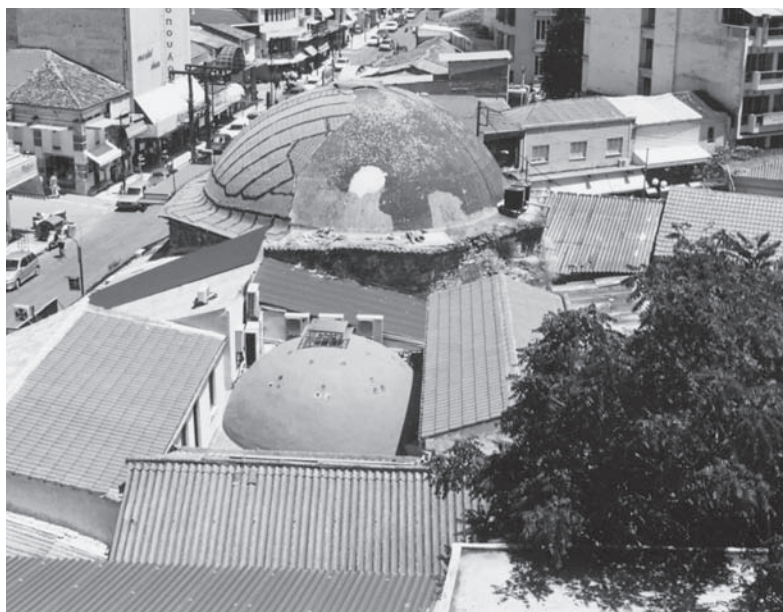
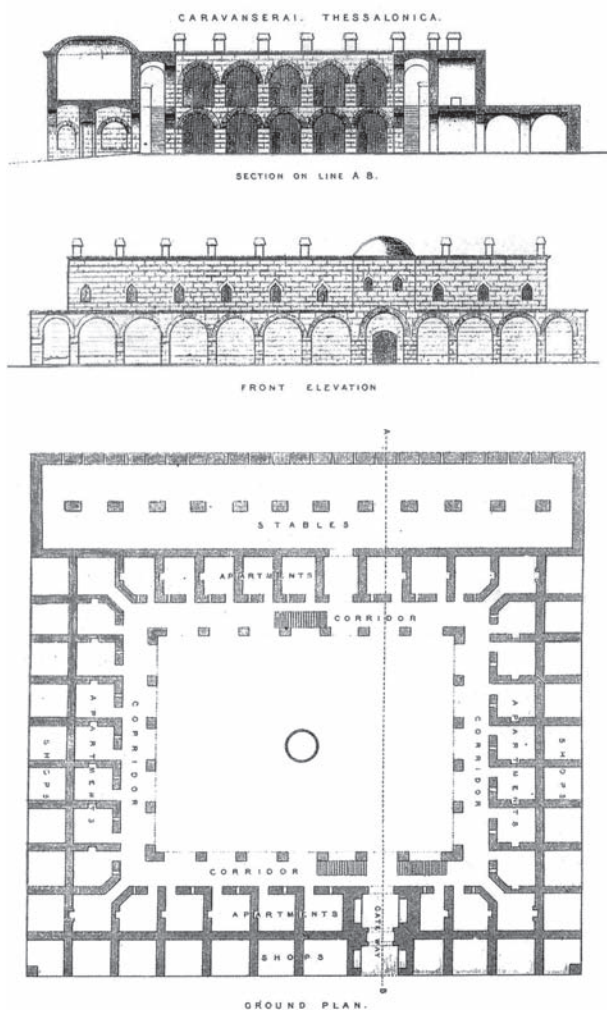

3. Το Εσκή τζαμί Σερρών, το οποίο κατεδαφίζεται το 1938 (από το Β. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη ιστορία των Σερρών*, Σέρρες, εκδ. περιοδικού *Γιατί*, 1991, σ. 139). *The mosque Eski of Serres, that has been demolished at 1938* (from V. Zanakaris, "Eikonografimēni istoria ton Serron", Serres, periodiko "Giati", 1991, p. 139).

4. Το καρβανσεράι Θεσσαλονίκης (από το Ch. Textier, R. P. Pullan, *Byzantine Architecture*, London, Dry & Son, 1864, σ. 130–132, 210). *The karavanserai of Thessaloniki* (from Ch. Textier, R. P. Pullan, p. 130–132, 210).

5. Το χαμάμ Λάρισας. Άποψη από ψηλά, 2001. *The hamam of Larisa. View from above, 2001.*

6. Το τζαμί Αχμέτ μπή στο στρατόπεδο Καψάλη Γιαννιτσών, 2007. *The mosque Ahmet bey in Kapsali's armory of Giannitsa, 2007.*

7. Το τζαμί Αχμέτ μπή στο στρατόπεδο Καψάλη Γιαννιτσών. Εσωτερικό, 2007. *The mosque Ahmet bey in Kapsali's armory of Giannitsa. Interior, 2007.*

ρέα κατά την εκτέλεση του σχεδίου το 1837 τη διατήρηση των βυζαντινών, βενετικών και τουρκικών λειψάνων (μαζί με τις ελληνικές και ρωμαϊκές αρχαιότητες) «επειδή αυξάνουν τα περίεργα της πρωτεύουσας».²² Αλλά σταδιακά η κατάσταση αλλάζει. Διατηρούνται μόνο όσα οθωμανικά μνημεία δεν έρχονται σε σύγκρουση με μνημεία παλαιότερων περιόδων ή όσα επιλέγονται να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των πόλεων. Πολλά κατεδαφίζονται για τη διενέργεια αρχαιολογικών ανασκαφών, κυρίως στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αι., όπως αναφέρεται παρακάτω.

Με παρόμοιο τρόπο, όπως και οι Αθηναίοι συνάδελφοί τους, αντιμετωπίζουν τα κατάλοιπα της τουρκοκρατίας οι μελετητές του πολεοδομικού σχεδίου της Θεσσαλονίκης Ερνέστ Εμπράρ και Τόμας Μώσον. Συμφωνούν στη διατήρηση της Άνω πόλης και του Μπαζάρ, επειδή αυξάνουν τη γραφικότητα της πόλης και επειδή μερικά είναι χρήσιμα. Αλλά και προοδευτικοί πολιτικοί άρχοντες αντιμετωπίζουν με ευνοϊκό τρόπο τα οθωμανικά μνημεία και αντιτίθενται στην κατεδάφισή τους. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, υπουργός Συγκοινωνιών στην κυβέρνηση Βενιζέλου το διάστημα 1917–1920, τάσσεται εναντίον του γκρεμίσματος των μινιάρδων, τα οποία, όπως αναφέρει σε συνέντευξή του το 1925, «είναι εθνικόν κτήμα, έχουν αξίαν και πρέπει να μένουν σεβαστά».²³

Συχνά παρουσιάζονται αντιθέσεις ανάμεσα στις πολιτικές αρχές, τους τοπικούς παράγοντες, την αρχαιολογική υπηρεσία, τους ειδικούς. Ο Αναστάσιος Ορλάνδος αντιτάσσεται στο γκρέμισμα του μπεζεστενίου των Σερρών και έρχεται σε αντίθεση με «τις διοικητικές αρχές της πόλεως και την αρχαιολογική υπηρεσία Μακεδονίας».²⁴

Ειδικά οι τοπικοί παράγοντες εκφράζουν πιο συντηρητικές θέσεις και τον πρώτο καιρό αντιτίθενται στη διατήρηση των οθωμανικών μνημείων. Οι δημοτικές αρχές της Θεσσαλονίκης το 1919 έχουν αρνητική στάση στη διατήρηση του Μπαζάρ, μιας λειτουργίας που θεωρούν αναχρονιστική για τη νέα πόλη. Ο ίδιος Δήμος ενδιαφερόταν το 1934 να αγοράσει δύο χαμάμ, τα οποία πουλούσε η Εθνική Τράπεζα, για να τα κατεδαφίσει και να τα μετατρέψει σε πλατείες.²⁵ Μάλιστα οι τοπικές αρχές έχουν συχνά την υποστήριξη του ημερήσιου τύπου όπου επισημαίνεται η ανάγκη κατεδάφισης οθωμανικών κτισμάτων επειδή είναι άσχημα, βρώμικα ή αποτελούν εμπόδιο στις νέες διευθετήσεις.²⁶

Το αρμόδιο υπουργείο, υπεύθυνο για την προστασία μνημείων προχωρά από το 1922, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, στις κηρύξεις οθωμανικών μνημείων, παράλληλα με τα μνημεία των άλλων ιστορικών περιόδων, αναγνωρίζοντας την ιστορική και αρχιτεκτονική αξία τους. Αρκετές κηρύξεις γίνονται οι οποίες δεν συνοδεύονται συχνά από άλλες ενέργειες με στόχο τη μελέτη και αποκατάσταση ή την απαλλοτρίωση. Παρόλα αυτά είναι μια πρώτη ενέργεια καταξίωσης και προστασίας τους. Οι πιέσεις για κατεδαφίσεις είναι έντονες και ανεξέλεγκτες και οι αρμόδιοι φορείς συχνά επεμβαίνουν καθυστερημένα. Καταφέρνουν να σταματήσουν την τελευταία στιγμή την ολική κατεδάφιση κτισμάτων και τη διατήρηση τμημάτων τους²⁷ ή να διακόψουν απρογραμμάτιστες επεμβάσεις και στεγάσεις ανάρμοστων χρήσεων (εικ. 6, 7).

Αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις όπου οθωμανικά μνημεία διατηρούνται εξαιτίας αντιδράσεων πολιτών και άλλων φορέων. Προοδευτικοί πολίτες συσπειρώνονται την περίοδο της επταετίας υπό την απειλή κατεδάφισης οθωμανικών μνημείων, καθώς η αποτροπή λειτουργεί ως πράξη εναντίωσης στο ισχύον καθεστώς.²⁸ Από τα τέλη του 20ού αι. οι αποσπασματικές ενέργειες αρχίζουν να γίνονται πιο συχνές και αποτελεσματικές και να παίρνουν πιο επίσημο χαρακτήρα. Ακόμα κοινωφελείς διεθνείς οργανισμοί και τα τοπικά τους παραρτήματα προσπαθούν να συμβάλλουν στη συντήρηση οθωμανικών μνημείων. Το Ελληνικό και Τουρκικό τμήμα του ICOMOS

22. Α. Κόκκου, ό.π., σ. 112.

23. Β. Χαστάογλου, Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, «Θεσσαλονίκη 1900–1940. Από τον κοσμοπολιτισμό στη νεοελληνική πόλη», Πρακτικά Συμποσίου Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912, Θεσσαλονίκη 1–3 Νοεμβρίου 1985, Δήμος Θεσσαλονίκης – Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 464–465.

24. Α. Ορλάνδος, «Εργασίες αναστηλώσεως μεσαιωνικών μνημείων. 14 Μπεζεστένι Σερρών», *ΑΒΜΕ* 5 (1939–1940), σ. 207 κ.ε.

25. Αι. Δημητριάδης, ό.π., σ. 44–45 (από την εφημερίδα *Μακεδονία*).

26. Τα δημοσιεύματα αναφέρονται στο τζαμί Χαμάζα μπέη, το Μπέη χαμάμ, το μικρό χαμάμ κοντά στο Λευκό Πύργο, το Παζάρ χαμάμ. Επίσης επισημαίνει ότι «η μανία διατηρήσεως του κούλερ λοκάλ [...] επέτρεψε να επισκευασθή το καέν Μπεζεστένιον», βλ. Αι. Δημητριάδης, ό.π., σ. 45–46, 48, 58–63 (από εφημερίδα *Μακεδονία*).

27. Όπως στο μεντρεσέ της Αθήνας, το τζαμί Χουσεϊν πασά στη Ναύπακτο, το τζαμί Αχμέτ μπέη στα Γιαννιτσά από τα οποία σώζονται μικρά μόνο τμήματά τους.

28. Για παράδειγμα παρ' όλες τις αντιδράσεις δεν αποτρέπεται η κατεδάφιση το 1971 του τζαμιού Βαλιδέ στο Ηράκλειο, μετασκευή παλαιότερου καθολικού ναού (του Σωτήρος, San Salvador).

συναποφασίζουν για τη διάσωση και αναστήλωση μουσουλμανικών μνημείων που βρίσκονται στην Ελλάδα και χριστιανικών μνημείων που βρίσκονται στην Τουρκία, με χρηματοδότηση από τα αντίστοιχα Υπουργεία Πολιτισμού. Σε σειρά συναντήσεων το 1997 και το 1998, η ελληνική πλευρά επιλέγει για αποκατάσταση τέσσερα μνημεία: το τζαμί-ιμαρέτ Φαϊκ πασά και το Φειζούλ τζαμί στην Άρτα, το χαμάμ των Ιωαννίνων και το χαμάμ της Ναυπάκτου. Οι ίδιες προτάσεις για τα συγκεκριμένα σχέδια δράσης επαναλαμβάνονται και το 2000 σε τρίτη διμερή συνάντηση. Όμως πέρα από τις διμερείς αυτές συμφωνίες πραγματοποιούνται πλέον σημαντικά προγράμματα αποκαταστάσεων.

3. Συμβολή των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και των ερευνητικών κέντρων

Η ιστορία της οθωμανικής περιόδου και η οθωμανική αρχιτεκτονική εντάσσεται από τη δεκαετία του 1960 στα μαθήματα των βασικών πανεπιστημιακών σπουδών και από τη δεκαετία του 1980 των μεταπτυχιακών προγραμμάτων ειδίκευσης.

Παράλληλα αρκετές ερευνητικές και πτυχιακές εργασίες εκπονούνται με αντικείμενο την τεκμηρίωση, συντήρηση και αποκατάσταση οθωμανικών μνημείων στις βασικές σπουδές και από το 1998, με την ίδρυση των δύο μεταπτυχιακών στην Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα, και στις μεταπτυχιακές σπουδές ειδίκευσης. Οι εργασίες διεξάγονται από φοιτητές διαφόρων ειδικοτήτων και ως εκ τούτου έχουν πολυεπίπεδη θεώρηση. Μερικές μάλιστα από αυτές χρησιμεύουν ως βάση για τις μελέτες και τις εργασίες που πραγματοποιούνται από τους αρμόδιους φορείς.

Από τη δεκαετία του 1980 διενεργούνται οι πρώτες διεπιστημονικές συνεργασίες ανάμεσα στις Εφορείες και τα Πανεπιστήμια, με τη μορφή ερευνητικών προγραμμάτων και μελετών για την αποκατάσταση των μνημείων. Τα ερευνητικά προγράμματα που εκπονούνται από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, το ΑΠΘ και το ΕΜΠ, πολλαπλασιάζονται τα επόμενα χρόνια. Τα προγράμματα αναφέρονται στην επίλυση ειδικών τεχνικών θεμάτων, όπως σε γεωλογικές και γεωτεχνικές μελέτες, σε τοπογραφικές και φωτογραμμετρικές αποτυπώσεις, σε στατικές και μηχανικές βλάβες, στη σύσταση, τις ιδιότητες και την καταλληλότητα των δομικών υλικών.²⁹

Παράλληλα πραγματοποιούνται έρευνες από τη Διεύθυνση Τεχνικών Ερευνών Αναστήλωσης του Υπουργείου Πολιτισμού, το Ινστιτούτο Επιστήμης Υλικών του ΕΚΕΦΕ Δημόκριτου, το Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών (ΙΓΜΕ), το Κέντρο Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (ΚΑΠΕ), τα εργαστήρια του ΥΠΕΧΩΔΕ και άλλα εργαστήρια.

Σημαντική είναι η συμβολή ειδικευμένων φορέων στον τομέα της τεκμηρίωσης. Το Πρόγραμμα Τουρκικών Σπουδών του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, που άρχισε να λειτουργεί στο Ρέθυμνο από το 1987, συμβάλλει στην ιστορική και κοινωνική θεώρηση της περιόδου και στην τεκμηρίωση των οθωμανικών μνημείων ειδικά της Κρήτης, όπως θα αναφερθεί παρακάτω.

Β. Το πλαίσιο της κρατικής προστασίας οθωμανικών μνημείων

1. Νομοθεσία κήρυξης

Στους πρώτους νόμους για την προστασία των μνημείων της Ελλάδας, του 1834 και του 1899 (Ν ΒΧΜΣΤ), το ενδιαφέρον εντοπίζονταν στις αρχαιότητες, οι οποίες χρονολογούνταν ως το τέλος του μεσαιωνικού ελληνισμού, δηλαδή συμβατικά ως το 1453. Οι αρχαιότητες που εντάσσονταν σε αυτό το χρονικό πλαίσιο προστατεύονταν αυτόματα χωρίς να απαιτείται ιδιαίτερη κήρυξη. Όταν το αντικείμενο προστασίας με τον Ν 2447/1920 επεκτείνεται και στις εκκλησίες και τα άλλα καλλιτεχνικά και ιστορικά μνημεία και οικοδομήματα παλαιότερα του 1830 άρχισαν να πραγματοποιούνται κηρύξεις.

²⁹. Ακόμα έρευνες διενεργούνται από ξένα πανεπιστήμια, όπως η χρονολόγηση μνημείων, μεταξύ αυτών και οθωμανικών, με τη μέθοδο της δένδροχρονολόγησης, το 1983–1986 και λίγο αργότερα.

Οι πρώτες κηρύξεις οθωμανικών μνημείων γίνονται με βάση τους δύο νόμους: τον ΒΧΜΣΤ/1899 «Περί Αρχαιοτήτων» (άρθρ. 1) και τον 2447/1920 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων», ΓΨΛ και 479 «Περί αρχαιολογικής Υπηρεσίας» (άρθρ. 15).³⁰ Με τον δεύτερο αποκλειστικά νόμο συνεχίζονται οι κηρύξεις από το 1927 και ως το 1939, παρόλο που έχει ψηφιστεί στο μεσοδιάστημα ο Κωδικοποιημένος Νόμος 5351/1932 «Περί αρχαιοτήτων». Ο ΚΝ του 1932 εφαρμόζεται για μεγάλο χρονικό διάστημα ως την ψήφιση του πρόσφατου νόμου του 2002. Για μεγάλο διάστημα εφαρμόζεται κατ' αποκλειστικότητα, από το 1939 και ως το 1967, και αργότερα σε συνδυασμό με έναν ή δύο άλλους νόμους. Στο νόμο του 1932 το αντικείμενο προστασίας παραμένει το ίδιο και τίθεται πάλι ως χρονικό όριο το έτος 1830.

Για την προστασία των νεότερων μνημείων των μεταγενέστερων του 1830 – εκτός των ιερών χώρων – θεσπίζεται ο νόμος 1469/1950 «Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενεστέρων του 1830». Ο νόμος αυτός διευρύνει χρονικά το αντικείμενο προστασίας αλλά για το περιεχόμενό του παραπέμπει στον αρχαιολογικό νόμο. Έτσι, στις κηρύξεις των νεότερων μνημείων χρησιμοποιείται μαζί με τον νόμο του 1932 «Περί Αρχαιοτήτων». Οι πρώτες κηρύξεις νεότερων οθωμανικών μνημείων πραγματοποιούνται με μεγάλη καθυστέρηση, δεκαεπτά χρόνια μετά από την ψήφισή του, μόλις το 1967.

Στις κηρύξεις προστίθεται σποραδικά από το 1994 και ως το 2002, μαζί με τους δύο νόμους του 1932 και 1950 και ο νόμος 2039/1992 «Σύμβαση για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης» (Σύμβαση της Γρανάδας). Η επικυρωμένη σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης χρησιμοποιείται για πρώτη φορά για την προστασία του τζαμιού της Σκάλας στα Λαδάδικα της Θεσσαλονίκης από την 4η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων. Παρά το σημαντικό και εμπλουτισμένο περιεχόμενό της η χρήση της είναι γενικά περιορισμένη.

Οι κηρύξεις διαφοροποιούνται στις αρχές του 21ου αι. με τον πρόσφατο νόμο του 3028/2002 «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς». Σύμφωνα με αυτόν το όριο της αυτόματης προστασίας, χωρίς δηλαδή τη δημοσίευση διοικητικής πράξης, επεκτείνεται και περιλαμβάνει πλέον όλα τα μνημεία και τους χώρους τους προγενέστερους του 1830. Ακόμα ειδικοί νόμοι χρησιμοποιούνται περιπτώσιακά και σε άλλα οθωμανικά μνημεία.³¹

Τα μνημεία της Δωδεκανήσου, μεταξύ αυτών και τα οθωμανικά, κηρύσσονται διατηρητέα το 1948, μετά την οριστική ενσωμάτωσή τους στο Ελληνικό κράτος, και η κήρυξή τους δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Γενικής Διοικήσεως Δωδεκανήσου. Γίνεται με βάση τον Ν 547/1945 «Περί Διοικήσεως Δωδεκανήσου» και την προκήρυξη της τέως Στρατιωτικής Διοικήσεως.

Στις κηρύξεις συχνά παρουσιάζονται σφάλματα. Μερικές φορές οθωμανικά μνημεία κηρύσσονται σαν βυζαντινά, όπως το μπεζεστένι Λάρισας, το ιμαρέτ της Κομοτηνής ή κηρύσσονται για δεύτερη φορά για τη διόρθωση κάποιου σφάλματος ή η κήρυξη συμπληρώνεται με την προστασία και του περιβάλλοντα χώρου.

Μετά από ένα διάστημα μερικά κτίσματα παρόλο που έχουν κηρυχθεί διατηρητέα αποχαρκτηρίζονται, συνήθως με το αιτιολογικό της ερειπίωδους κατάστασης και κατεδαφίζονται, όπως τζαμιά στα Γιάννενα, την Καστοριά, την Πρέβεζα κτλ. Μια ιδιαίτερα περιπετειώδης ιστορία χαρακτηρίσμού-αποχαρκτηρισμού ακολουθείται στο τουρκικό τέμενος Γενί τζαμί της Μυτιλήνης: το 1956 χαρακτηρίζεται ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, το 1962 αποχαρκτηρίζεται λόγω της μικρής σημασίας του και της καταστάσεώς του, το 1985 χαρακτηρίζεται πάλι ως ιστορικό διατηρητέο επειδή είναι το μεγαλύτερο και λαμπρότερο ισλαμικό τέμενος της πόλης και ένα από τα πιο

30. Οι πληροφορίες για τον τρόπο και η διάρκεια χρησιμοποίησης των νόμων ως το έτος 2002 προέκυψαν μετά από αναλυτική έρευνα στον «Διαρκή Κατάλογο των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδος» του ΥΠΠΟ (υπεύθυνος Π. Πάντος) όπου καταγράφονται όλα τα κηρυγμένα, μεταξύ αυτών και τα οθωμανικά.

31. Επίσης σε τρεις μόνο περιπτώσεις στην Ξάνθη, στο λουτρό Αριστέιδου 2^α και 4, στο χάνι της οδού Ανθυπολοχαγού Στογιαννίδη 32 και στο χάνι Βρέντζου χρησιμοποιούνται συγχρόνως και άλλοι νόμοι, όπως το ΝΔ 216/1943 «Περί οργανώσεως της Υπηρεσίας Αναστήλωσεως των αρχαίων και ιστορικών μνημείων του κράτους» (άρθρ. 14 και 17) και ο Ν 1337/1983 «Επέκταση των πολεοδομικών σχεδίων, οικιστική ανάπτυξη και σχετικές ρυθμίσεις» (άρθρ. 32 παρ. 5) στην πρώτη περίπτωση και το ΝΔ 175/1973 στις δύο άλλες. Επίσης σε μια μόνο περίπτωση στο μπεζεστένι Θεσσαλονίκης προτείνεται ο νόμος για τη μεταφορά συντελεστή δόμησης.

χαρακτηριστικά του ελλαδικού χώρου, το 1985 περιλαμβάνεται μέσα στην κήρυξη του παραδοσιακού τμήματος της πόλης και το 1998 με νέο διάταγμα του Υπουργείου Αιγαίου καθορίζονται ειδικές χρήσεις, εκθεσιακές και πολιτιστικές. Παρόμοια ιστορία έχει και το οθωμανικό λουτρό επί των οδών Εμμανουήλ Παππά και Μαυρομιχάλη στις Σέρρες: το 1991 χαρακτηρίζεται ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, το 1999 δεν εγκρίνεται ο αποχαρακτηρισμός του διώροφου προθαλάμου του, αλλά το 2002 εγκρίνεται ο αποχαρακτηρισμός και ο προθάλαμος κατεδαφίζεται.

Οι άλλοι φορείς που είναι αρμόδιοι για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, το Υπουργείο Χωροταξίας, Περιβάλλοντος και Δημοσίων Έργων, το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης και το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας, Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής, πραγματοποιούν χαρακτηρισμούς διατηρητέων και καθορίζουν ειδικές χρήσεις με βάση τον Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό (ΝΔ 175/1973 και τους μεταγενέστερους νόμους). Όμως οι χαρακτηρισμοί διατηρητέων για οθωμανικά μνημεία από αυτούς τους φορείς είναι ελάχιστοι και είναι γνωστοί κυρίως όσοι έχουν γίνει συγχρόνως και από το ΥΠΠΟ.

2. Ιστορικό κηρύξεων

Ως το 2002 είχαν κηρυχθεί διατηρητέα πάνω από 400 οθωμανικά μνημεία. Τα κηρυγμένα μνημεία είναι τζαμιά και μεμονωμένοι μιναρέδες (100), μεντρεσέδες και βιβλιοθήκες (7), ιμαρέτ και μαγειρεία (2), τουρμπέδες και νεκροταφεία (14), τεκέδες (9), χαμάμ και ιαματικά λουτρά (52), υδραγωγεία και συστήματα ύδρευσης (11), μπεζεστένια και τμήμα αγοράς (3 και 1), χάνια (10), πύργoi ρολογιών (5), φρούρια, πύργoi, στρατώνες και φυλακές (46), ανάκτορα, κήποι, κτλ. (εικ. 8, 9). Ακόμα έχουν κηρυχθεί πολλά μικρά κτίσματα, όπως κρήνες, σεμπίλια, βρύσες μαζί με τον περιβάλλοντα χώρο, τα οποία αποτελούν μέρος του αστικού εξοπλισμού και βρίσκονται συχνά σε πλατώματα και πλατείες (καταγράφονται 95 από το πολύ μεγαλύτερο αριθμό τους, εικ. 10), καθώς και πολλές λειτουργικές κατασκευές, οι οποίες βρίσκονται έξω από αστικές περιοχές και ιδιωτικά οικόπεδα και εξυπηρετούν ακόμα τις επικοινωνίες, όπως γέφυρες (καταγράφονται 50 από τον πολύ μεγαλύτερο αριθμό τους).

8. Ο πύργος ρολογιού της Κομοτηνής, 1978. *The clock-tower of Komotini, 1978.*

9. Ο πύργος ρολογιού στην Ρόδο (από παλιό ταχυδρομικό δελτάριο). *The clock-tower in Rhodes (from old cart-postal).*

10. Η κρήνη του τζαμιού Γιουσούφ πασά (πρώην καθολική μονή Φραγκισκανών), στην αυλή σήμερα του Αρχαιολογικού Μουσείου Χανίων, 2008. *The çeşme of the mosque Yousouf paşa (which used to be the catholic Franciscan monastery) in the court of Archaeological museum in Chania, 2008.*

Ο αριθμός των υπαρχόντων οθωμανικών μνημείων είναι μεγαλύτερος. Μπορούν να αναφερθούν τουλάχιστον 200 ακόμα μνημεία, διαφόρων κατηγοριών τα οποία δεν είναι κηρυγμένα.

Ένας μικρός αριθμός από τα κηρυγμένα μνημεία έχουν κατεδαφιστεί (γύρω στα δέκα) κυρίως με το αιτιολογικό της ετοιμορροπίας.³² Αλλά οι περισσότερες καταστροφές και κατεδαφίσεις οθωμανικών κτισμάτων έγιναν κυρίως τις πρώτες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Οι πρώτες κηρύξεις που δημοσιεύτηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως το 1921 αφορούν τα βυζαντινά μνημεία, ενώ από τον επόμενο χρόνο αρχίζουν και οι κηρύξεις των οθωμανικών. Ώς το 1978 κηρύσσονται δύο σχεδόν οθωμανικά μνημεία κατά μέσο όρο το χρόνο, εκτός από μερικά διαστήματα που παρουσιάζονται πυκνώματα. Το έτος 1925 κηρύσσονται πολλά οθωμανικά μνημεία στην Καστοριά και στα Ιωάννινα και το χρονικό διάστημα 1937–1938 στη Μυτιλήνη, στη Θεσσαλονίκη, το Ρέθυμνο, τη Χαλκίδα και αλλού. Πολλές από αυτές τις κηρύξεις οφείλονται σε ενέργειες του καθηγητή Α. Ορλάνδου, ο οποίος τον ίδιο καιρό δημοσιεύει μελέτες για τα αντίστοιχα μνημεία (εικ. 11). Τις επόμενες χρονιές που παρουσιάζονται πυκνώματα στις κηρύξεις είναι μετά τον πόλεμο, το έτος 1948 με τα μνημεία της Ρόδου και της Κω, όταν δηλαδή τα Δωδεκάνησα ενσωματώνονται στο Ελληνικό κράτος, και το 1951 όταν διαγράφονται ίσως καλύτερες προοπτικές. Αρκετές κηρύξεις πραγματοποιούνται το διάστημα 1962–1965, μετά δηλαδή τη σταδιακή ίδρυση Εφορειών Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σ' όλη τη χώρα.³³ Αλλά κυρίως οι κηρύξεις αυξάνονται σημαντικά σε όλη τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα και συγκεκριμένα από το 1979 και ως το 2002. Το τελευταίο αυτό διάστημα κηρύσσονται πάνω από 10

32. Κατεδαφίζονται, παρόλο που είχαν παλαιότερα κηρυχθεί, το Εσκή χαμίμ Ρόδου, το τζαμί Αγοράς στην οδό Αβέρωφ και το Ναμάζ Γκιάχ στη θέση του σημερινού Διοικητηρίου στα Ιωάννινα, το τζαμί Εβρενός Γαζί, το τζαμί Ταμπάκ χανέ και το τζαμί Προδρόμου στην Καστοριά, το Εσκή τζαμί στην Πρέβεζα, ο τεκές αγιασμένος στη Μπέλλα Βίστα Χίου, το τζαμί στη θέση Χαλέπα στα Χανιά, η κρήνη στο χωριό Ασίνη Αργολίδος, ο τουρμπές της μητέρας του Μουχαμάντ Αλί πασά στην Καβάλα.

33. Το 1910 υπήρχε μία ΕΒΑ, το 1960 έγιναν τέσσερις, το 1967 πέντε, το 1973 οκτώ, το 1977 δεκατρείς και το 2003 είκοσι οκτώ.

11. Ο μεντρεσές Μυτιλήνης, 2001. *The medrese of Mytilene, 2001.*

οθωμανικά μνημεία κατά μέσο όρο κάθε χρόνο, που είναι πάλι αποτέλεσμα της νέας αύξησης του αριθμού των Εφορειών Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, οι οποίες, το 1977, ανέρχονται πλέον σε δεκατρείς, καθώς και των Εφορειών Νεωτέρων Μνημείων που ανέρχονται στις επτά (από μία). Επίσης συμβάλλει η διεύρυνση των αντικειμένων προστασίας στα οποία περιλαμβάνονται πλέον οι παραδοσιακοί οικισμοί, τα σπίτια της εποχής της τουρκοκρατίας αλλά και τα νεότερα.

Όλα τα μνημεία και οι χώροι που προστατεύονται, μεταξύ αυτών και τα οθωμανικά, περιλαμβάνονται στο Διαρκή κατάλογο των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδας, ο οποίος συντάσσεται από την αρμόδια διεύθυνση του ΥΠΠΟ. Ο Διαρκής κατάλογος δημοσιεύεται σε έντυπη μορφή το 1993 και γίνεται προσιτός από το διαδίκτυο το 2007.

Ο κατάλογος περιλαμβάνει τα στοιχεία ταυτότητας των κηρυγμένων μνημείων κατά γεωγραφικές περιοχές. Όμως δεν περιλαμβάνει το σύνολο των μνημείων της Ελλάδος. Η δημιουργία Αρχείου Μνημείων της Ελλάδας και κατ' επέκταση αρχείου οθωμανικών μνημείων, είναι ένα αίτημα το οποίο επαναλαμβάνεται τακτικά, το οποίο όμως δεν έχει ακόμα ικανοποιηθεί, παρόλο που έχουν γίνει πολλές πιλοτικές καταγραφές, ακόμα και ηλεκτρονικές.

3. Φορείς προστασίας

Αρμόδιες υπηρεσίες για την προστασία των οθωμανικών μνημείων παλαιότερων του 1830 είναι οι περιφερειακές Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και των νεότερων (εκτός των εκκλησιαστικών) οι Εφορείες Νεωτέρων Μνημείων, καθώς και μετά το 2002 οι προβλεπόμενες αλλά ανενεργές Υπηρεσίες Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων του ΥΠΠΟ. Σε ειδικές περιπτώσεις όταν υπάρχουν και αρχαιότητες στο χώρο ή η χρήση έχει παραχωρηθεί για τη στέγαση αρχαιοτήτων ή τα μνημεία εντάσσονται σε ζώνες προστασίας αρχαιολογικών χώρων συναρμοδιότητα έχουν και οι Εφορείες Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων.

Στην προστασία και την αποκατάσταση μνημείων εμπλέκονται, από το 1984, και άλλοι κοινωνικοί φορείς με το θεσμό των Προγραμματικών Συμβάσεων, οι οποίοι έχουν συναρμοδιότητα με το ΥΠΠΟ, και στα μεγάλα